

Глосування у Четьї здійснено в дусі перекладу рукопису і засвідчує намагання переписувачів продовжувати справу демократизації, освоєння, тобто роблення своєю, церковнослов'янської мови. Отже, маємо, з одного боку, дотримання перекладачем-писарем книжно-писемної традиції, а з іншого – заміну малозрозумілих слів та форм живомовними, які все активніше заявляли про себе і в писемній мові, проникаючи у церковнослов'янські тексти, порушуючи традиційні норми книжної мови й утверджуючи позиції української народнорозмовної мови.

Література

1. Досліджувана пам'ятка зберігається в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.В. Вернадського НАН України під шифром ДА / 415 л. (ф.301. ЦАМ КДА. № 415.л.).
2. НІМЧУК В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. - К. Наук.думка, 1980, 304 с.
3. НІМЧУК Василь. Християнство й українська мова // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 11–30.
4. Вагилевич Іван Далібор. Польські письменники Русини з додатком латинські письменники Русини. – Львів, 1843. – Підгот. до друку Р. Радишевський. – Перемишль, 1996. – С. 11–30.
5. „А пса(л) сїю книгоу нѣхто є(ст) березка з нова горо(д)ка лито(в)ско(г) поповичъ попа литово(ц)ко(г) снѣ семинновъ долѣвнича и(ж) в митрополии” (Четья Мінея 1489 р., 286 зв.). Через те, що в записі згадана митрополія, то деякі дослідники (В. Перетц, В. Німчук) роблять припущення, що оскільки митрополія була в Києві, то тільки там міг придбати оригінал рукопису Березка, з якого виготовлено копію. Проте цілком вірогідно, що в Києві з рукописом ознайомився лише батько Березки, а до рук сина він потрапив у Новогрудку, резиденції Київської митрополії, де служив його батько. Див.: ПЕРЕТЦ В.Н. К изучению Четьи 1489 г. // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII вв. – Л., 1928. – Вып. 2. - С. 1 – 107; НІМЧУК В., РУСАНІВСЬКИЙ В. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів // Мовознавство. – 1979. –№ 1. - С. 73.

Василь Задорожний (Київ), старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, кандидат філологічних наук

Характер дієслівної дії в деяких розрядах дієслів у «Лексиконі» Памви Беринди

Наша розвідка є спробою дати відповідь на ту акцентологічну проблему в ділянці українського дієслова, що її у свій час констатувала відома дослідниця акцентологічної проблематики у східнослов'янських мовах

З.М.Веселовська в монографії «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй», присвяченій вивченню наголосу східнослов'янських мов кінця XVI–XVIII ст. Стисліше обсяг нашого завдання можна означити насправді як такий, що стосується однієї з багатьох проблем, а саме з'ясування характеру наголошення дієслів української мови з суфіксом *-ова-* (сучасн. *-ува-*) при тодішньому стані української мовної системи та з огляду на історичну перспективу її розвитку. Щоб означена проблема постала у своєму, так би мовити, первозданному вигляді, процитуємо відповідне місце зі згаданого дослідження (задля економії цитуємо відповідний мовний матеріал, але без посилань на джерела – традиційні для досліджень з тієї епохи): «В українських пам'ятках поширені дієслова з суфіксами *-а-* і *-ова-* із значенням тривалого недоконаного виду; в ряді випадків наголос їх розходиться з сучасним. ... Часто буває наголос на суфіксальному голосному *-а-* в дієсловах на *-овати-*: *мудрствувати*^{*†}, *праздновати*, *наслѣдовати*, *послѣдовати*, *требувати*, *тріумфовати*; у теперішньому часі наголос залишається на суфіксі *-у-*: *завязуют*, *мудрствуеши*, *празнуемъ*, *вынищую*, *наслѣдую*, *преслѣдую*, *требуетъ*, *шествуе*. Цей тип наголосу відбивається в раніших пам'ятках, в основному в книжних старослов'янських словах; у дієсловах, уживаних у мові розмовній, наголос на корені, наприклад: *доглядоу*, *заказую*, *показую*, *засмучую*; може бути двоякий наголос; наприклад: *заховуючи* і *заховуючи*, *розсѣкую* (з двома знаками наголосу, що вказує на вагання його)» [2, 151-152].

Зазначимо ще один цікавий аспект, що з'являється з наголошенням такого типу дієслів в українській мові – як колись, так і нині. Обізнаний з українською народною християнською традицією, очевидно, пригадає собі слова коляди «Небо і земля»: *Небо і земля нині торжествують*, / *Ангели й люди весело празнують*. Якщо наголос *торжествують* (інф. *торжествувати*) є нормативним у сучасній українській літературній мові, то наголос дієслова *празнують* (інф. *празнувати*) дивує сучасника своєю незвичністю, див.: *празнувати* – *празную*, *празнуєш*, розм., рідко. Те саме, що *святкувати* [18, VII, 512]. Легко, звичайно, пояснити цей наголос тим, що він, мовляв, є ознакою не української, а церковнослов'янської акцентної системи. Та чи пояснити? Адже, якщо згадати про етимологічне значення слова *празник* [див.: Е18, IV, 553-554], то «незвичайний» наголос *празнувати* виявиться типологічно тотожним наголосу дієслова *порожнювати* – *порожнюю*, *порожнюєш* [4, III, 345; див. також: 18, VII, 269]. Повертаючись до тієї ж уже цитованої коляди, бачимо згодом: *Царю і Богу тоє офірують*, / *Пастирі людям новину сказують*; тут знову незвичне *сказують*, що передбачає *сказувати* (інф.) за типом попереднього, яке римується з *офірувати* – *офірую*, *офіруєш* [13, 540]. Уже у страсній пісні

[†] Тут і далі наголос позначаємо, наводячи відповідну літеру жирним шрифтом.

«Страдальна Мати» натрапляємо на такі слова: *Ти жертвувався всіх людей спасати, / За то діждався невинно вмирати...*, де *жертвувався* вимагає інфінітива *жертвуватися* з особовою парадигмою теперішнього часу *жертвуюся, жертвуєшся* тощо. У пісні з явними ознаками мовної архаїки «Уже декрет подписует» знову натрапляємо на це явище: *Уже декрет подписует, / Пилят судія всказуєт: / На хрест, на хрест Агнца неповинна; / Тебе, Тебе, Творца непремінна* – з тією ж граматико-акцентологічною проблематикою. І наостанок ще один показовий приклад: *Хай в наших серцях Він все царствує / І щедрі ласки всім нам дарує*. Випадок із *царствує* цікавий ще тим, що при нинішньому загальноживаному *царствувати* – *царствую, царствуєш* [19, 951] це слово ще у «Словнику української мови» мало вигляд *царствувати* – *царствую, царствуєш* [4, IV, 423] і навіть у «Словнику української мови» воно схарактеризоване як двонаголошене *царствувати* – *царствую, царствуєш* [18, XI, 183]. Такого типу динаміка чимало промовляє про механізм акцентних перетворень в дієсловах цієї групи. Не менш промовиста й така обставина. Після щойно означеної акцентної характеристики гаслового дієслова те саме джерело подає такий усталений мовний зворот: *нехай (хай) царствує*, заст. – побажання померлому райського життя, життя в царстві небесному [т.с.], – навпаки, гадаємо, беручи до уваги особливості функціонування в мові фразеологічних одиниць, давній наголос тут у першу чергу зберігся якраз у сталому мовному звороті. На жаль, «Фразеологічний словник української мови» повторює за «Словником української мови» *нехай царствує* [21, II, 938]. І тут одне спостереження, гадаємо, не буде зайвим. Якщо протягом кількох десятиліть українська лексикографія трактувала дієслово *царствувати* як належне російській мові, українським відповідником якому виступало дієслово *царювати* [див.: 16, 857; 17, 763]: вилучене з лексикографічного обігу (чи відсутнє в мові?), то яким чином знову українське слово *царствувати* – *царствую, царствуєш* послабило свою первісну акцентну характеристику, щоб, з'явившись у ній знову по перерві, постати як двонаголошене з характерною ремаркою, див.: *царствувати* – *царствую, царствуєш* и уст[арелое] (саме ця ремарка – В.З.) *царствувати* – *царствую, царствуєш* [20, VI, 371] (хоч ми не заперечуємо самого мовного факту як такого)? Утішливим тут, однак, є той факт, що в цьому лексикографічному джерелі фразеологічний зворот має саме той вигляд, який, на наше переконання, відповідає живомовній практиці, див.: *хай (нехай) царствує* [т.с.]. Очевидно, окремою темою в дослідженні акцентологічної проблематики повинна стати проблема адекватного відображення акцентних характеристик слова лексикографією.

А тепер майже про те саме, але трохи під іншим кутом зору. З.М.Веселовська у своїй уже цитованій монографії справедливо зазначає: «Конкретні умови, в яких розвивались східнослов'янські народності, були різні; цим пояснюється й характер мовних процесів у кожній з цих мов. Так, у російських пам'яток відзначається більша стійкість наголоса, ніж в українських і білоруських. Розвиток російської народності періоду XIV-XVI ст., а також російської мови цього періоду проходив у сприятливіших

умовах, ніж на Україні і в Білорусії» [2, 3]. І останнє, дуже показове, речення зі «Вступу»: «З української книжної мови поволі стали зникати непотрібні полонізми, вона почала зближатись з російською літературною мовою, в основному розвиваючись і далі за внутрішніми своїми законами» [2, 5]. Тим часом добре відомо, що остаточною результатом цього процесу став цілковитий занепад української книжної мови вже наприкінці XVIII ст. Звичайно, тенденції, включені в мовотворчі процеси на східнослов'янських землях у XVIII ст., продовжують діяти й нині, але вже стосовно нових літературних мов східнослов'янських народів. Певна річ, виявляють вони себе по-різному. Ось лише один дуже цікавий приклад. Ще в «Лексиконі» П.Беринди натрапляємо на таке розмежування лексем за ознакою «книжне слово» і «живомовне слово»: *живописую* – *малюю, фарбую* [1, 37]. І тут відразу перед дослідником постає проблема граматичного характеру, спричинена тією відомою обставиною, що в часи появи на світ «Лексикону» лексикографія брала за вихідну форму дієслова не інфінітив, а словформу першої особи однини теперішнього часу. Якою ж має бути форма інфінітива дієслова *живописую*? Здається, відповідь на це питання можна дати дуже легко, відкликавшись до паралельних *малювати* – *малюю, малюєш* [13, 410] і *фарбувати* – *фарбую, фарбуєш* [13, 919], однак насправді, за даними лексикографії, сучасна українська літературна мова має дієслово *живописати* – *живопишу, живопишеш* [13, 248], що належить до зовсім іншого дієслівного класу, ніж церковнослов'янське *живописую*. Тим часом воно є відповідником російського дієслова *живописать* – *живописую, живопишеш*; сов. и несов. Описать (-сывать) живо, картинно [13, 157]. Факт відмінності особових парадигм дієслова у двох східнослов'янських мовах не завжди легко помітити через таку, наприклад, практику оформлення вокабул у двомовних словниках: *живописать* – *живописати* – *живопишу, живопишеш* [11, 152] (ілюстрацію взято з джерела, що серед нам приступних установило таку міжмовну відповідність; до цього було *живописать* – *малювати* [10, 101]). Повернення слова в лексикони сучасної української мови пов'язане, гадаємо, з тим, що в сучасній мові його вживають здебільшого або й виключно в переносному значенні, див.: *живописати* – *живопишу, живопишеш*, недок. ..., книжн. Дуже яскраво зображувати, змальовувати [18, II, 526]. Про що тут ідеться, видно із двох наведених нижче ілюстрацій: *Ти ж мені даром живописав якусь Катрю поетичними кольорами!*. [т. с.]; *Горківська порада живописати словом має особливе значення для літераторів, які працюють над книжками для дітей* [т. с.]. Поза 18,нівом, як ми бачимо вже навіть із цього, всупереч такому лексикографічному трактуванню дієслово *живописати* в українській мові є двовидовим, як, до речі, чимало дієслів на *-увати*. Однак наведені «Словником української мови» ілюстрації привертають нашу до себе увагу з огляду на наш інтерес насамперед тим, що засвідчені в них тут словоформи дієслова *живописати* ніяк не підтверджують факту існування в ньому саме тієї особової парадигми, яку для нього визначив лексикограф. Тим часом не підлягає 18,ніву, що насправді живе сучасне українське літературне мовлення

послугується словоформами парадигми живописую тощо, з чого наведемо лише один приклад на доказ сказаного: «Ціла низка оповідань Т.Бордуляка живописує цю галицьку біду...» [7, 306]. У тому ж «Лексиконі» П.Беринди, між іншим, натрапляємо на складне дієслово *сѣннопишу – рысую* [1, 131], що, поза всяким 18,нівом, є співвідносним з інфінітивом *сѣннописати*, тобто тут ми справді маємо справу з дієсловом на *-ати*, пор.: *писати – пишу, пишеш ... пишуть*. Тож питання про характер інфінітива того дієслова, що має особові словоформи теперішнього часу *живописую, живописуєши, живописує ... живописують*, залишається відкритим. У такому разі в контексті українсько-російських міжмовних зв'язків постає як актуальне питання про характер зв'язку вже в мові російській інфінітива *живописать* і особових словоформ *живописую, живописуєшь* тощо. Безперечно, цей зв'язок є нестандартним, він виявляє явну аномалію, природу якої ми тут і спробуємо з'ясувати.

Згадуючи, що вперше дієслово живописую ми виявили в «Лексиконі» П.Беринди як «словеноросійський» відповідник українським живомовним *малювати* і *фарбувати* (в обох випадках, до речі, германізми), відзначимо його первісну належність до церковнослов'янської мовної системи. Саме двомовність цієї лексикографічної пам'ятки першої третини XVII ст. робить її для нас ідеальним джерелом для вивчення того мовного процесу, що становить, наш тут інтерес, оскільки саме на цей час, за нашими спостереженнями, припадають його початки. Такий характер пам'ятки дасть нам змогу виявити й схарактеризувати особливості української мовної системи в її зіставленні з системою церковнослов'янської мови (звичайно, ідеться лише про сегмент цих систем, що є тут нашим предметом). При цьому, звичайно, слід мати на увазі, що сама книжна українська мова, якою вона представлена в «Лексиконі», поєднувала в собі дві мовні стихії (мабуть, не системи), що в різних поєднаннях творили своєрідний симбіоз форм, укладаючись знову ж таки в оригінальну систему. Автор вступної статті до «Лексикону» В.В.Німчук із цього приводу зазначає: «Українська літературна мова XVII ст. була наслідком взаємодії церковнослов'янської й української народної мов» [1, XX]. Важливе методологічне значення мають для нас, утім, інші застереження дослідника пам'ятки: «Реєстр першої частини словника Беринди складають церковно слов'янські, а також староруські слова, які були малозрозумілими або незрозумілими для тодішнього читача, в тому числі й слова, що відрізняються від відповідних українських лише фонетично. ... Наявність українських слів у реєстровій частині словника свідчить про те, що діячі культури XVII ст. не завжди могли провести межу між церковнослов'янською і живою мовою, бо церковно слов'янська мова зазнала значного впливу живої мови, зокрема літературної мови XVII ст., а українська книжна мова широко використовувала надбання церковнослов'янської мови. ... Церковнослов'янська та давньоруська лексика органічно входила в українську мову XVI-XVII ст., а тому й не дивно, що у перекладній частині словника Беринди багато церковнослов'янських слів. Зустрічаються навіть

випадки, коли реєстрове слово перекладається словом церковнослов'янського походження або словом, утвореним за церковнослов'янським зразком» [1, XX-XXI]. Тож розрізнення елементів двох різних мовних систем у пам'ятці становить ще одну додаткову проблему, однак випадок розпорядився так, щоби маємо можливість досить докладно простежити за різного роду процесами, що відбувалися в групі дієслів, що становлять для нас дослідницький інтерес.

У сучасній українській літературній мові дієслово *живописати*, якщо говорити про церковнослов'янське з особовою парадигмою *живописую*, *живописуєш* ... *живописують* – єдине *sui generis* утворення. Тим часом у мові російській з її значно вагомішою роллю в ній книжної традиції, таких слів є кілька, а тому аналіз їх, гадаємо, допоможе краще збагнути суть процесу, що в них відбувся чи в деяких випадках ще відбувається. В.В.Виноградов у цій групі, яку він серед інших називає скам'янілою, наводить такі дієслова, див.: *живописать* – *живописуют*; *притязать* – *притязуют* [див.: Виноградов, 451]. При цьому характерно, як він подає наступні приклади, див.: «... ср[авните] архаическое *указуют* от *указывать*; ср. *обязуют(ся)*, *наказуют*, *испытует* (ср. *испытующий взгляд*)» [3, 451]: указуючи окремі особові словоформи дієслова, він уже не пов'язує їх з якоюсь певною вихідною формою інфінітива (саме тому ця лексика і є скам'янілою). Та нашу увагу привертає вказівка вченого на зв'язок між формою *указуют* та інфінітивом на рос. *-ывать* – *указывать*, чим ця пара відрізняється від наведених вище *живописать* – *живописуют* і *притязать* – *притязуют*, де ми маємо інфінітиви дієслів на рос. *-ать*. Певна річ, генетичним тут є той зв'язок, характер якого представляє пара рос. *указывать* – *указуют*. Тому для нас важливе методологічне значення має таке міркування В.В.Виноградова: «Стаючи граматично немотивованими, ці невеликі групи слів або навіть окремі слова ще глибше занурюються в живу систему лексики. Граматика і лексика не тільки взаємодіють, але й борються одна з одною. Морфологічні типи, що відживають, відходять з граматики у словник. Вони лексикалізуються» [3, 447]. Певна річ, коли процес триває, то щодо конкретних його параметрів можуть існувати різні думки, однак його характер за лексикографічними даними не залишає місця для 18,нівів, пор.: *испытать* – *испытаю*, *испытаешь*; сов. // несов. *испытывать* – *испытываю*, *испытываешь* [13, 208] і *испытывать*, *испытать* (*испытываю* и *испытую*) [5, II, 58]; *наказать* – *накажу*, *накажешь*; сов. // несов. *наказывать* – *наказываю*, *наказываешь* [13, 306] і *наказывать*, *наказать* (*наказываю* и *наказую*) [5, II, 420]; *связать* – *свяжу*, *свяжешь*; сов. // несов. *связывать* – *связываю*, *связываешь* [13, 575] і *связывать*, *связать* (*связываю* и *связую*) [5, III, 160]. Тут виявляє себе як очевидна та закономірність, що умовою розвитку в особових словоформах некореневого наголосу є редукція суфікса в особових словоформах до елемента *-у-* (*испытую*, *наказую*, *связую* і т. д.), тоді як збереження його в особових словоформах робить їх стабільно кореневаголошеними (*испытываю*, *наказываю*, *связываю* і т. д.). Цю закономірність добре видно

на такому прикладі: *исповедывать* или *исповедовать*; *исповедать*. *Испове(дую)дываю веру христианскую* [5, II, 54]. Важливо відзначити дієслово рос. *притязать* – *притязаяю, притязаеть*; несов. [13, 489], цікаве для нас насамперед тим, що воно, дієслово на рос -*ать*, має видове значення недоконаного виду, пор. з щойно аналізованими словотвірно тотожними рос *испытать, наказать, связать*, які в сучасній російській мові є дієсловами доконаного виду; генетично ж воно належить до тієї ж групи, див.: *притязать (притязую)* [5, III, 455]. Важливий також уже самим своїм прямим свідченням такий приклад: *истязать* (наст[оящее] и буд[ущее] *истязую* и *истязаяю*). ... (гл[агол] *истязовать* утрачен, почему *истязать* употребляется в виде совершенном и несовершенном) [5, II, 63], пор.: *истязать* – *истязаяю, истязаеть*; несов. [13, 210], на прикладі чого ми наочно бачимо формування в дієслові певних граматичних характеристик під впливом конкретної лексичної ситуації, у якій воно опинилося. Є в сучасній російській мові й одна видова пара, що відображає первісні видові відношення між її членами на момент розвитку виду як дієслівної категорії у слов'янських мовах, див.: *обязать* – *обязжу, обязаеть*; сов. // несов. *обязывать* – *обязываю, обязываеть* и *обязую, обязуешь* [13, 355]. У ході моворозвитку у видові відношення між собою могли вступати різні дієслівні утворення, що було зумовлено грою як граматичних, так і лексичних чинників. Для нас тут на фоні попереднього показовим є такий випадок: рос. *соглашать, согласить* ... и *согласовать* ...: *Имя прилагательное надо согласовать (соглашать) с существительным, ставя их в одном роде, числе и падеже* // Церк[овное] *И сему согласуют словеса пророк* [5, IV, 258]. Лексикограф тут подає дієслово рос. *согласовать* раз як належне російській живій мові його часу і раз як церковнослов'янське – і в обох випадках воно в його тлумаченні є дієсловом недоконаного виду, що, однак, дало такий результат у сучасній російській мові: *согласовать* – *согласую, согласуешь*; сов. // несов. *согласовывать* – *согласовываю, согласовываеть* [13, 606], де словоформа недоконаного виду є вже історично новим утворенням, що постало за допомогою суфікса рос. -*овыва-*, який кореспондує з українським -*овува-*. Так мовна система відповіла на міжвидовий перерозподіл словоформ, що раніше були сформувалися в мові – і в цьому суть моворозвитку як саморозвитку мовної системи, яка сама себе щоразу відтворює й оновлює внаслідок гри її граматичної системи. І ще один приклад – і знову з трохи іншим розподілом ролей між різними утвореннями одного словотвірного дієслівного гнізда. Лексикограф XIX ст. подає як паралельні російське *знаменать* і церковнослов'янське *знаменовать* [див.: 5, I, 687], різниця між якими полягає у відмінності словотвірних суфіксів, внаслідок чого ці спільнокореневі дієслова належать до різних дієслівних класів. Уміщений тут ілюстративний матеріал свідчить, однак, що насправді між ними в живому мовленні була відмінність з погляду їхніх видових значень, пор.: *Багровый закат знаменует ветренный день* [Т. с.] (недок. в.) і *Царь знаменовался у гроба св. Сергия – осенился крестом* [Т. с.] (док. в.). Тим часом у сучасній російській мові це дієслово

має видове значення недоконаного виду (воно є одновидовим дієсловом): *знаменовать* – *знаменуя, знаменуешь*; несов. [13, 190], словоформа доконаного виду від якого утворюється з допомогою префікса *з-*, після чого вже вона викликає до життя словоформу реімперфектива з редуплікованим суфіксом, див.: *ознаменовать* – *ознаменуя, ознаменуешь*; сов. // несов. *ознаменовывать* – *ознаменовываю, ознаменовываешь* [13, 360]. У зв'язку з цим логічно постає питання про межі такої «ланцюгової реакції», що є результатом взаємодії наявних у мові лексичних засобів та її граматичної системи. І тут показовим може бути застереження В.В.Виноградова стосовно російської мови про те, що «сучасне просторічно-вulgарне утворення *использовывать* суперечить граматичним нормам літературної мови» [3, 445]. Указана словоформа має видове значення недоконаного виду, тому вона в мовленні з'являється з потреби утворити видову пару зі словоформою доконаного виду рос. *использовать*, що є в цій ролі закономірною, будучи префіксальним утворенням від кореневого дієслова рос. *пользовать*. Однак насправді в сучасній російській літературній мові це дієслово є двовидовим, див.: *использовать* – *использую, используюшь*; сов. и несов. [13, 208]: у цьому випадку мовна система воліла мати у своєму складі двовидове дієслово (тобто терпіти певну двозначність вислову), аніж прийняти породжувану живим мовленням словоформу, що деякими своїми словотвірними особливостями суперечить нинішнім уявленням про літературну норму.

Те, що ми побачили як живий процес у сучасній російській мові, відбулося також у тих мовних системах, що їх на певному етапі їхньої еволюції відображає мовний матеріал «Лексикону» П.Беринди; певна річ, мова йде про тотожність процесів, а не їхніх наслідків, які в кожному окремому випадку були якраз різними за способом розподілу лексичного матеріалу в кожній самостійній граматичній системі. Але перед тим, як остаточно перейти до аналізу лексики «Лексикону», повернімося до констатованої нами відмінності між сучасними укр. *живописати* – *живопишу, живопишеш* і рос. *живописать* – *живописую, живописуешь*, різниця між якими полягає в різному сприйнятті й передачі характеру означуваної ними дієслівної дії. Безперечно, що архаїчна парадигма живописую, живописуеш ... живописуют, генетично пов'язана з інфінітивом *живописувати* [див.: 8, 221], передає дію картинно, панорамно, ніби навмисно її уповільнюючи, ретардуючи. Про такий характер дії О.О.Потебня писав: «Правило зображує дію не моментом, а протяжністю, рядом моментів виражається в російських і українських піснях у самому вживанні наших недоконаних дієслів там, де сучасна людина поставила б доконані» [15, 110]. Чи не найвизраźніше ця відмінність у сприйнятті характеру дієслівної дії постає, коли М.Зеров, аналізуючи деякі особливості мови П.Куліша, оцінює її так: «Підходячи все ближче до козацької доби, Куліш все більше використовує поетичні засоби дум: ті самі заспіви, ті самі, на догоду римуванню, неправильні форми слів, як і в думах (виділено нами – В.З.): Кінським ржанням, людським криком у вухі козакам вдаряє, / Не одному і жаху з а в д а в а є... / Крик і гром до небес у с

т а в а є..., / А сам посередині виходжає, / Святим містам три поклони по к л а д а є... [9, II, 253]. Звичайно, словоформи *здає*, *устає*, *покладає* цілком «правильні», як, до речі, й не названі М.Зеровим слова *вдаряє* і *виходжає*: саме ці дієслівні утворення на *-ати* (з варіантом *-вати*) слугували українській мові давнього періоду засобом для зображування того характеру дієслівної дії, яку ми означили як картинну, панорамну; з погляду кількісної її характеристики це тривала багаторазово повторювана дія, природу якої О.О.Потебня в іншому місці характеризує так: «Народний співець зупиняється на дрібницях і (що, як здається, зводиться до того ж) зображує ті дії тривалими, які ми уявляємо завершеними, виключно внаслідок слабкості синтезу, низького ступеня абстрактності своєї думки, п о в і л ь н о с т і її п е р е б і г у. Думка в міру свого ускладнення рухається все швидше і швидше, і відповідно до цього й мова пізніших періодів, з причини своєї мальовничості, дає швидший хід думці, ніж мова давня» [14, IV, 44]. У «Лексиконі», у живомовній його частині, чимало такого типу утворень, із чого ми тут подамо лише децицю, ілюструючи саме явище, але не його масштаб, напр.: *зрозумєваю* [1, 21], *зрозумєвайте* [1, 21], *оузнаваю* [1, 23], *оудовляю* [1, 31], *заповѣдаю* [1, 40], *окаєваю* [1, 40], *узнаваю* [1, 40], *замешкаваю* [1, 41], *здумѣваю* [1, 47], *выпорожняю* [1, 57], *огорчєваюся* [1, 87], *скиваю* [1, 87], *о(т)почиваю* [1, 91], *переставаю* [1, 91], *занедбываю* [1, 94], *позѣваю* [1, 101], *оусмотряю* [1, 120], *роздаваю* [1, 123], *зготовляю* [1, 129], *зробляю* [1, 129], *од□гаю* [1, 151], *одѣваю* [1, 151] та багато ін. Та значно більше утворень такого типу у «словенській» частині словника, яким відповідають живомовні утворення на *-вати*, напр.: *испасаю* : *выпасаю* [1, 50], *преступаю* : *переступую* [1, 96], *претерпѣваю* : *перетерплюю* [1, 96], *присвоваю* : *присвоюю* [1, 99], *продолжаю* : *продолжую* [1, 101], *роздѣляю* : *розд□ляю* [1, 105], *расчиняю* : *ро(з)чинюю* [1, 106], *раз(ь)смаляю* : *оусмотрю* [1, 106], *растваряю* : *ростворюю* [1, 106], *растерзаю* : *росторгею* [1, 107], *сплѣтаю* : *сплѣтую* [1, 128], *таю* : *затаюю* [1, 131], *оугаждаю* : *догоджую* [1, 136], *обручаю* : *заручую* [1, 149], *ограждаю* : *огорджую* [1, 150], *оплеваю* : *оплюваю* [1, 152] та багато ін. – і це тільки беручи утворення одного кореня. При зіставленні утворень з огляду на словотірні засоби ця тенденція постає не менш виразно, див.: *въсхищаю* : *пориваю*, *похапую*, *хватаю* [1, 23], *гобзую* : *множуся* ... *розростуюся* [1, 26], *пренебрегаю* : *пребачую* ... *погоржаю* [1, 95], *прозябаю* : *проростую* [1, 101], *разаряю* : *розмѣтую*, *збурую* [1, 104], *раскаєваюся* : *оужалюю(сь)* [1, 107], *таю* : *ростоплююся* [1, 131], *утренюю* : *поранююся* [1, 142], *уязвляю* : *зранюю* [1, 143], *о(т)чуждаю* : *выводюю* [1, 147], *обучаю* : *привычую*, *умучую* [1, 149], *достизаю* : *догонюю* [1, 163], *оусмотряю* : *обачываю*, *оглядую* [1, 168] та багато ін. Уже з цього, дуже скупо наведеного мовного матеріалу, видно, що «Лексикон» українську мовну систему в період її активного переформатування, викликаного розвитком дієслівної категорії виду на базі первісних кількісних характеристик дієслівної дії. Що ця категорія перебувала в стані формування, можна висувати на тій підставі,

що досить часто в пам'ятці спільнокореневі різних ступенів словотвору виступають як рівнорядні синонімічні відповідники до «словенського» слова, напр.: *въздѣю* : *подыйму*, *подыймую* [1, 19], *възываю* : *закликаю* : *кличу* [1, 20], *знаменаю* : *печатую* або *запечатую* [1, 43], *искушаю* : *кушу*, *покушаю* [1, 49], *мизаю* : *мигаю*, *помиговую* [1, 63], *преспѣваю* : *помножуюся*, *множуся* [1, 96], *разсверѣваю* : *дичаю*, *роздичую* [1, 106], *разсверѣваюся* : *розбуваю*, *буваю* [1, 106], *смѣжаю* : *замружую*, *мружу* [1, 118], *спѣю* : *спѣшу*, *поспѣшаюся* [1, 120], *оунываю* : *ныдѣю*, *зныдѣваю* ... *лѣнюся*, *лѣнююся* [1, 139], *опечалуюся* : *смучуся* [1, 152], *опечалю* : *засмучую* [1, 152] та ін. Із наведених прикладів видно, що в синонімічні зв'язки між собою можуть вступати дієслова різних класифікаційних класів, але для нас важливо вказати на паралелізм утворень на *-ати* та *-увати*, див.: *поприсягаю*, *присягаю* [1, 41], *заглядаю*, *заглядаю* [1, 98], *перешкажаю*, *перешкожую* [1, 80], *скиваю*, *покиваю*, *покиваю* [1, 87], *огортуемо* [1, 63] і *огортую* [1, 127], але *обгортаю* [1, 149] і *огортаю* [1, 154], *складаю* [1, 129] і *складую* [1, 129], *освѣчую* [1, 151] і *освѣчаю(сь)* [1, 151] та ін. У всіх цих випадках видно, що тип наголосу в цих утвореннях залежить від обраного тим чи іншим словом словотвірного суфікса; так, коли на зміну утворенню на *-ати*, яке в цих умовах було суфіксальнонаголошеним, приходять утворення на *-увати*, то воно стає кореневонаголошеним; із процесом формування видових відношень між дієсловами це пов'язано таким чином, що тут ідеться про так звані реімперфективи, тобто словоформи недоконаного виду другого ступеня. Суть цього явища ми ще раз продемонструємо на одному прикладі аж зі «Словаря української мови», показуючи тим самим одночасно й те, що цей процес у мові був тривалим, див.: *засмучати* – *засмучаю*, *засмучаєш* і *засмучувати* – *засмучую*, *засмучуєш*, док. в. *засмутити* – *засмучу*, *засмутиш* [4, II, 98]: як архаїчне нині *засмучати*, так і нині нормативне *засмучувати* з'явилися в мові як словоформи суфіксального творення недоконаного виду, що корелюють зі словоформою доконаного виду *засмутити*, яка у свою чергу з'явилася в мові за допомогою вже префіксального словотвору від кореневого *смутити* – *смучу*, *смутиш* [4, IV, 160]. Такою є історія появи в мові, якщо зараз зосередитися тільки на цьому, кореневонаголошеної словоформи на *увати*, яка за своєю природою, нагадаємо, є реімперфективом. Цілком інша природа (а тому й певні його словотвірні параметри) вже суфіксальнонаголошеного утворення цього ж кореня із суфіксом (омонімічним) *-ува-*, див.: *смутувати* – *смутую*, *смутуєш* [4, IV, 161], яке в історії української мови теж мало продовження у вигляді *засмутувати* – *засмутую*, *засмутуєш* [4, II, 98], чого сучасна мова вже не знає. «Лексикон» теж уже знає форми *засмучаю* [1, 123], *смучуся* [1, 131, 135, 152], *засмучую* [1, 152]. Морфологічний чинник у цьому випадку перешкоджає поплутуванню утворень різного типу творення на *-увати*: *засмучувати* і *засмутувати*, однак в інших випадках вони можуть бути формально тотожними, відрізняючись одне від одного лише типом наголосу (тобто

будучи омографами), що якраз і є нашою проблемою. Скажімо, сучасна мова знає кореневаголошене дієслово *спорожнювати* – *спорожнюю*, *спорожнюєш* [13, 823], тоді як «Словарь української мови» фіксує суфіксальнонаголошене *порожнювати* – *порожнюю*, *порожнюєш* [Грінч III., 345] – як пояснити принципovu акцентну відмінність між цими утвореннями одного кореня? Річ у тім, що кореневаголошене *спорожнювати* ніяк словотвірно не пов'язане з суфіксальнонаголошеним *порожнювати*, а з'явилося воно в мові з потреби бути словоформою недоконаного виду, що корелює зі словоформою доконаного виду *спорожнити*. Тут також цікаво простежити й за історичною послідовністю формування видових відношень між утвореннями цього кореня; так, «Словарь української мови» знає видову пару *спорожняти* – *спорожняю*, *спорожняєш*, док. в. *спорожнити* – *спорожню*, *спорожниш* [4, IV, 185], однак «Словник української мови» наочно виявляє характер історичного розверстування видових відношень серед утворень такого типу, див.: *спорожняти* – *спорожняю*, *спорожняєш* і *спорожнювати* – *спорожнюю*, *спорожнюєш*, недок., *спорожнити* – *спорожню*, *спорожниш*, док. [18, IX, 575].

На фоні цих виявлених закономірностей для нашої спеціальної потреби, гадаємо, корисно буде порівняти морфологічний склад і пов'язані з цим акцентні характеристики, з одного боку, *заховываю* [1, 125], а з другого, – *сховую*, *заховую* [1, 130]. На нашу думку, саме з тієї ж причини в «Лексиконі», у живомовній його частині, дієслова того типу, що в російській мові є суфіксальнонаголошеними, послідовно характеризовані як кореневаголошені, напр.: *показую* [1, 10], *указуюся* [1, 19], *заказую* [1, 19], *наказую* [1, 2] і багато ін.; *зв'язуют* [1, 14], *св'язую* [1, 24], *розв'язую* [1, 105] та ін.; *позыскую* [1, 10], *о(т)искую* [1, 100]. Мало того, такими ж кореневаголошеними є «словенські» *в'язую* [1, 23] і *истязую* [1, 163], *показую* [1, 86], *сьобязую* [1, 130]; іноді між цими утвореннями двох мов виявляється така відповідність: *св'язую* – *зв'язую* [1, 113], *сказую* – *показую* [1, 114]. У «словенській» частині, щоправда, маємо *възыскую* [1, 20] та *испытую* [1, 50], однак сусідкування форм *наказуємо* [1, 69] і *наказую* [1, 69], гадаємо, однозначно виявляє характер основної тенденції в розвитку акцентних характеристик у дієслів цього типу. Акцентно відмінними від них, і саме суфіксальнонаголошеними, є первісні утворення, серед яких одні, за свідченням джерела, є «словенськими», а інші належними тодішній живій мові, причому це значною мірою утворення від різного роду запозичень, з чого ми тут наведемо лише кілька, сподіваємося, показових прикладів, див.: *коруную* [1, 24] і *короновати* [1, 24], *крамолую* [1, 55], *празновати* : *с[в]ятити* [1, 91], *банкетую* [1, 127], *требую* : *потребую* [1, 133], *шкодую* [1, 135], *царствую* : *кролюю*, *паную*, *ряжу* [1, 155], *юро(д)ствую* : *близую* [1, 160] та ін. Акцентні зміни в деяких із них – явище пізнішого часу і, як виглядає, не завжди внутрішньосистемного характеру.

Таким чином, акцентні характеристики дієслів мають системний характер; склалися вони і продовжують складатися в певних сегментах мовної системи досі внаслідок формування видових відношень між

дієслівними утвореннями, що належать до різних класифікаційних класів. Крім загальних закономірностей, що виявляють себе в ході еволюційного процесу в рамках дієслова як лексико-граматичної категорії, на акцентну характеристику кожного конкретного дієслова складається кожного разу ще низка різних супрвдних чинників, сила дії яких завжди індивідуальна. Наукова оцінка словесного наголосу мусить брати все це до уваги, оскільки звичайна констатація того чи іншого наголосу у слові навряд чи щось додає до розуміння його природи та ролі в оформленні певної лексеми.

Джерела та література

1. Лексикон словеноросійський Памви Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В.В.Німчука. – К., 1961.
2. Веселовська З.М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй. – Харків, 1970.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – Москва, 1947.
4. Словарь української мови: В 4-х тт. / Упорядкував Б.Грінченко. – К., 1907-1909.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х тт. – Москва, 1995.
6. Етимологічний словник української мови: В 7-ми тт. – Т. I-V. – К., 1982-2006.
7. Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К., 1993.
8. Желєхівський Є. і Недільський С. Малорусько-німецький словар: У 2-х тт. Фотопередрук з післясловом Олексі Горбача. – Мюнхен, 1982.
9. Зеров М. Твори в двох томах. – К., 1990.
10. Іваницький С. та Шумлянський Ф. Російсько-український словник: У 2-х тт. – Липськ – Харків, 1925.
11. Ізюмов О. Російсько-український словник. – К., 1926.
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва, 1987.
13. Орфографічний словник української мови. – К., 1999.
14. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. IV. Выпуск II. Глагол. – Москва, 1977.
15. Потебня О. Естетика і поетика слова. Збірник. – К., 1985.
16. Російсько-український словник. – К., 1937.
17. Русско-украинский словарь. – Москва, 1948.
18. Словник української мови: В 11-ти тт. – К., 1970-1980.
19. Український орфографічний словник. Видання восьме. – К., 2008.
20. Українсько-російський словник: В 6-ти тт. – К., 1953-1963.
21. Фразеологічний словник української мови: У 2-х тт. – К., 1993.